

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЇ

Демидова Л.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого*

Демидова Л.М. Воєнні злочини: проблеми визначення та кваліфікації.

Визначення поняття воєнні злочини досліджено в транздисциплінарному ракурсі в тісному зв'язку кримінального і міжнародного права. Сформульовано та обґрунтовано авторську позицію стосовно юридичної визначеності термінів «війна», «воєнний конфлікт», «збройний «конфлікт», «закони та звичаї війни», «агресія» та їх співвідношення.

Підтверджено, що Римський статут Міжнародного кримінального суду передбачає дефініцію воєнних злочинів, урахуваючи ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, та визнає воєнні злочини як грубі, серозні порушення законів та звичаїв війни зі значно розширеним переліком таких порушень. І це, урахуваючи національні інтереси України, закріплено в ст. 438 Кримінального кодексу України.

Доводиться, що війни і збройні конфлікти: 1) не є тотожними поняттями й їх некоректно поєднувати за змістом навидь частково; 2) війна є різновидом воєнного конфлікту, для якого притаманне двостороннє застосування воєнної сили та 3) війна може бути воєнним конфліктом не міжнародного характеру тільки у випадку громадянської війни, які в цивілізованому світі мають бути присічені назавжди шляхом дипломатичних зусиль і мирного вирішення проблем конфлікту з дотриманням прав людини і народів.

Акцентована увага на необхідності подальшого термінологічного удосконалення редакції низці міжнародних документів та ст. 438 Кримінального кодексу України з позиції подальшого впровадження принципу верховенства права і його ключового елемента – юридичної визначеності норм, що визначають кримінальну відповідальність за вчинене діяння. Авторка вважає за доцільне і пропонує шлях вирішення проблеми коректності використання в зазначеній статті і в нормах міжнародного (насамперед так званих «права Гааги» і «права Женеви») правової конструкції «закони та звичаї війни». Висловлені міркування стосовно прийняття на міжнародному рівні рішення про заборону війн як воєнних конфліктів міжнародного характеру і будь-яких збройних конфліктів як явищ, неприпустимих для людства, а на національному рівні криміналізувати порушення заборони на війни. Термін «агресія» презентується як такий, що має визначальну психологічну складову, що ставить під сумнів обґрунтованість його використання для характеристики воєнних конфліктів у виді війни.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, воєнні злочини, порушення правил і звичаїв війни, міжнародні злочини, Римський статут.

Demydova L. War crimes: problems of definition and qualification.

The definition of the concept of war crimes is studied in a transdisciplinary course in the close connection of criminal and international law. The author's position regarding the legal definition of the terms «war», «military conflict», «armed «conflict», «laws and customs of war», «aggression» and their combination is formulated and substantiated.

It has been confirmed that the Rome Statute of the International Criminal Court provides for the definition of war crimes, taking into account Art. 6 of the Statute of the International Military Tribunal in Nuremberg, and recognizes war crimes as gross, serious violations of the laws and customs of war with a significantly expanded list of such violations. And this, taking into account the national interests of Ukraine, is enshrined in Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine.

It is proven that wars and armed conflicts: 1) are not identical concepts and it is incorrect to combine them in terms of content, apparently partially; 2) war is a type of military conflict, which is characterized by bilateral use of military force and 3) war can be a military conflict of a non-international character only in the case of civil war, which in the civilized world should be cut off forever through diplomatic efforts and peaceful resolution of conflict problems with respect for rights people and nations.

Focused attention on the need for further terminological improvement of the edition of a number of international documents and Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine from the point of view of the further implementation of the principle of the rule of law and its key element - the legal certainty of the norms that determine criminal responsibility for the committed act. The author considers it expedient and offers a way to solve the problem of the correctness of the use of the legal construct «laws and customs of war» in the specified article and in international norms (primarily the so-called «Hague laws» and «Geneva laws»). Opinions are expressed regarding the adoption of a decision at the international level to ban wars as military conflicts of an international nature and any armed conflicts as phenomena unacceptable for humanity, and to criminalize violations of the ban on wars at the national level. The term «aggression» is presented as having a defining psychological component, which calls into question the validity of its use to characterize military conflicts as a type of war.

Key words: criminal offense, war crimes, violation of the rules and customs of war, international crimes, the Rome Statute.

Постановка проблеми. Сучасному світу притаманні швидкі темпи глобалізації і інтеграції суспільних процесів з постійним зростанням взаємозв'язку між країнами. При цьому воєнні конфлікти не тільки заподіюють суттєву шкоду національним інтересам держави, на території якої це відбувається, а і всій світовій спільноті. Найвищий небезпечний ступень воєнного конфлікту, що здатний суттєво руйнувати цивілізоване життя людей і спричиняти масово їх загибель, - це війна. Вочевидь, що прогресивне людство зацікавлене в присіченні конфліктів та війн та в поновленні миру та спокою на світовому просторі, проте статистика про зростання конфліктів в світі.

Як пише у своєму спільному з Університетом Уппсали (Швеція) дослідженні PRIO, починаючи з 1946 по 2014 роки вони нарахували 256 збройних конфліктів. А Інститут дослідження миру в Осло (PRIO) останній раз підраховував кількість конфліктів у 2014 році, тоді їх було 40. У 2013 році – 34. Також Американський Центр всеохопного миру (CSP) за даними на початок 2017 року визнав 36 війн, безпосередню участь у яких беруть 28 держав. З них майже половина (13 країн) мають затягнуті конфлікти - такі, що тривають понад 10 років [1]. Наведені результати переконливо підтверджують великий ступень неспокою в світі, а події в Україні з 2014 року теж є свідченням зростання світової напруженості, а також необхідність пошуку ефективних заходів для боротьби з війнами та воєнними злочинами кримінально-правовими засобами.

При такому національному і міжнародному значенні поняття «воєнні злочини» залишається актуальним міждисциплінарним питанням, якому приділяли увагу дослідники кримінального, кримінально-виконавчого і кримінального процесуального, міжнародного права, а також кримінології, права Європейського Союзу, воєнного права, політичних наук тощо. А в умовах воєнного стану, оголошеного в Україні з 24 лютого 2022 року дискусія стосовно змісту цього поняття набула особливої гостроти. Крім того, ураховуючи, що термін воєнних злочинів використано в Римському статуті (далі – РС) Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) і Україна продовжує підготовку до ратифікації РС, точне розуміння воєнних злочинів набуло державного значення під час звернення нашої країни до МКС для захисту своїх інтересів у період активних воєнних дій на українській території.

Наведене підтверджує суспільну і наукову потребу узагальненого аналізу поняття «воєнні злочини» в трансдисциплінарному ракурсі – із дослідження окремих загальних питань кримінального і міжнародного права.

Метою цієї статті є дослідження поняття «воєнні злочини» та формулювання авторського бачення його змісту.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на значну увагу дослідників до воєнних злочинів, досі відсутня загально визнана дефініція цього поняття. І, як правильно визначають науковці, кожний автор намагається сформулювати своє визначення цих злочинів [2, с. 48; 3, с. 283], що потребує додаткового вивчення і аналізу.

Виклад основного матеріалу. Поняття «воєнні злочини» не належить до термінологічного апарату кримінального права України як галузі права тому, що законодавець не використовує відповідний термін у чинному законодавстві України про кримінальну відповідальність (далі – КК або КК України). При цьому, це поняття широко вживається в кримінально-правовій науці і судовій практиці при дослідженні чи кваліфікації міжнародних злочинів. зокрема при застосуванні ст. 438 «Порушення законів і звичаїв війни» КК України або при розгляді інших кримінально-правових питань у їх зв'язку з нормами міжнародного права.

В юридичних джерелах інформації, як вже відмічалось, воєнні злочини визначаються неоднаково. Так, В.В. Смельяненко і К.М. Оробець у перспективному значенні презентують воєнні злочини за кримінальним правом України як передбачені КК України суспільно небезпечні винні діяння, вчинені відповідним суб'єктом, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують установлений порядок застосування збройної сили у зв'язку з воєнним конфліктом (збройним конфліктом міжнародного або неміжнародного характеру, війною) [4, с. 131]. М.В. Поддубна вважає, що «воєнний злочин можна визначити як винне, суспільно небезпечне, протиправне та каране діяння, що полягає в порушенні встановлених основними принципами міжнародного права *juscogens*, міжнародним гуманітарним правом правил ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру та злочинність яких визначена актами міжнародного кримінального права» [5, с. 99]. В.М. Репецький і В.М. Лисик воєнним злочином визнають міжнародний злочин, що умисно чи з грубої необережності вчиняється комбатантом та прирівняними до них особами чи по відношенню до них цивільною особою під час збройного конфлікту і полягає у масовому і серйозному порушенні норм міжнародного гуманітарного права та посягає на підзахисних осіб, їх права чи найважливіші принципи міжнародного гуманітарного права [6, с. 125].

Аналіз зазначених та інших підходів науковців щодо дефініцій воєнних злочинів дозволяє акцентувати увагу на тому, що переважно дослідники в запропонованих ними визначеннях виділяють, на їх думку, притаманні цим злочинам загальні типові властивості. Більшість розробників аналізованого поняття, урахувавши принципи кримінального права України і значення складу кримінального правопорушення для кримінальної відповідальності винних осіб: 1) презентують об'єкт воєнних злочинів – норми міжнародного права, що встановлюють правила (принципи) ведення збройних конфліктів; 2) вказують на наявний зв'язок діяння (порушення) зі воєнним чи збройним конфліктом, правила щодо яких передбачені нормами міжнародного права; 3) відокремлюють інші ознаки (ступень небезпечності порушення і/ або різновиди суб'єкта злочину тощо). І це є прийнятним при проведенні авторами конкретних досліджень, урахувавши мету останніх, їх предмет та обрані рівні аналізу. При цьому загальноновизнаним в публікаціях є віднесення воєнних злочинів до міжнародних злочинів.

Як відомо, питання щодо війн, збройних конфліктів передбачені в низці міжнародно-правових документів, зокрема в Гаазьких і Женевських конвенціях (IV Гаазькій конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 року та додатку до неї - Положенні про закони і звичаї війни на суходолі [7], Женевській конвенції про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях [8], Женевській конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі [9], Женевській конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року [10], Гаазької конвенції про захист культурних цінностей під час військових конфліктів 1954 року, Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 року, Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни [11]), а також у Додаткових протоколах до певних із цих конвенцій (Додаткових протоколах до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протоколи I) від 08.06.1977 року [12], Додатковому протоколі II до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протоколи II від 08.06.1977 року) [13]. Про воєнні злочини згадується і в Статутах міжнародних та змішаних воєнних і кримінальних трибуналів *ad hoc*, документах стосовно Нюрнберзького трибуналу [6, с. 121] та в РС МКС [14].

При цьому, за слушним уточненням дослідників, сам термін «воєнний злочин» з'явився лише в 1945 році у ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, де зазначалося, що такими слід вважати порушення законів і звичаїв війни, що включають вбивства, жорстоке поводження або депортацію цивільного населення на окупованих територіях, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної

власності, безглузде руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю [6, с. 121].

Як вже відмічалось, РС передбачає дефініцію воєнних злочинів, що містить їх більш широкий перелік з поширенням порушень законів і звичаїв війни на збройні конфлікти міжнародного і неміжнародного характеру. З цього визначення з певним ступенем узагальнення можливо виділити 4 групи таких злочинів, передбачених ч. 2 його ст. 8 Статуту:

1) грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме будь-яке з таких діянь проти осіб або майна, що охороняються згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції:

{«Про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях», «Про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі», «Про поводження з військовополоненими», «Про захист цивільного населення під час війни»} (підпункти і) – viii) пункту 2 а);

2) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права, а саме будь-яке з таких діянь, встановлених підпунктами і) – xxvi) пункту 2b);

3) у разі збройного конфлікту неміжнародного характеру, грубі порушення статті 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме: будь-яке з таких діянь, вчинених стосовно осіб, які не беруть активної участі у бойових діях, у тому числі військовослужбовців, що склали зброю, та осіб, виведених зі строю в результаті хвороби, поранень, тримання під вартою чи з будь-якої іншої причини (підпункти і) – d) пункту 2c));

4) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються у збройних конфліктах неміжнародного характеру в установлених рамках міжнародного права, а саме: будь-яке з таких діянь, вказаних у підпунктах і)- xii) пункту 2e).

Результати порівняльно-правового аналізу конвенційних і протокольних положень, а також змісту міжнародних угод, документів щодо трибуналів, є підґрунтям для підтвердження міркувань, що РС МКС передбачає дефініцію воєнних злочинів, урахуовуючи ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі - воєнні злочини є грубим, серозним порушенням законів та звичаїв війни. І це, із урахуванням національних інтересів України, закріплено в ст. 438 КК, чинна редакція якої така:

«Стаття 438. Порушення законів та звичаїв війни

1. Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій –

караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років.

2. Ті самі діяння, якщо вони поєднані з умисним вбивством, –

караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі».

Як впливає з тексту ст. 438 КК України: 1) українським законодавцем криміналізовано саме порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій, тобто а) таке діяння виражається порушенням виключно законів та звичаїв війни, б) ці закони та звичаї передбачені ратифікованими Україною міжнародними договорами; 2) обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за цей злочин, є вчинення такого діяння у поєднанні з умисним вбивством.

Виникає низка питань щодо визначення терміну «війна» та змісту правової конструкції «закони та звичаї війни», а також їх співвідношення.

Як відмічається в юридичних публікаціях, на сучасному етапі термін «війна» у міжнародному праві вживається все рідше, будучи замінений формулюванням «збройний конфлікт» [15, с. 214], а також терміном «агресія». З позиції верховенства права і його ключового елемента – юридичної визначеності норм, що визначають кримінальну відповідальність за вчинене діяння, слід розглянути проблему коректності використання в ст. 438 КК України конструкції «закони та звичаї війни», що знаходяться під кримінально-правовою охороною цієї статті, а також під

міжнародно-правовим захистом (насамперед так званих «права Гааги» і «права Женеви»). І чи не є це певним визнанням на національному і міжнародному рівнях існування «правильних» війн, припустимих збройних конфліктів?

Здається, що війни і збройні конфлікти:

1) не є тотожними поняттями і їх некоректно поєднувати за змістом навидь частково. Таке розуміння обґрунтовано закладено в положеннях Закону України «Про національну безпеку України», де в п. 1 ч. 1 ст. 1 наведено тлумачення родового поняття «воєнний конфлікт», різновидами якого є війна і збройний конфлікт: «воєнний конфлікт – форма розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили; основними видами воєнного конфлікту є війна та збройний конфлікт». А в ч. 7 ч. 1 вказаної статті наведено визначення збройного конфлікту як збройного зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт) [16].

Війна як різновид воєнного конфлікту, ознакою якого є двостороннє використання воєнної сили, що характеризується наявністю армії та/або підготовлених озброєних формувань воєнного типу, які складають єдину воєнну систему та здатні вирішувати воєнні завдання. І це не збройний конфлікт, якому притаманний інший ступень підготовки, організованості, інтенсивності дій, мобільності, умінь і навичок тощо.

Війна, на мою думку, може бути воєнним конфліктом неміжнародного характеру тільки у випадку громадянської війни, які в цивілізованому світі мають бути присічені назавжди шляхом дипломатичних зусиль і мирного вирішення проблем конфлікту. При цьому ворогом не може визнаватися громадянин країни, який, наприклад, застосував зброю, знаходячись в складі збройного незаконного формування. Якщо і далі йти шляхом розуміння війни як неміжнародних збройних конфліктів, що закладено в низці міжнародних договорів, людство, на мій погляд, повертається до часів громадянських війн і розпалювання ворожнечі серед родин, націй, народів тощо. А це суперечить багатьом положенням міжнародних документів стосовно прав і свобод людини (права на рівність, на безпеку, самовизначенність народів, про яку йдеться насамперед у статутних документах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) і Женевських конвенціях тощо). Війна, на мою думку, – це виключно міжнародний воєнний конфлікт;

2) слід розглядати з позиції, що в перспективі обов'язково набуде загальної визнання в світі і в переважній більшості країн, – прийняття на міжнародному рівні рішення про заборону війн як воєнних конфліктів міжнародного характеру і будь-яких збройних конфліктів як явищ, неприпустимих для людства в III тисячолітті. ООН запровадив заборону щодо агресії, проте є певні сумніви щодо цього терміну, який має змістовну й визначальну психологічну складову;

3) є порушенням такої заборони, зазначеної в попередньому пункті. При цьому війни як воєнні конфлікти міжнародного характеру вчиняються проти людства. Кожний такий конфлікт порушує спокій не тільки в будь-якій країні, де він вчиняється, а у всьому світі;

4) як порушення заборони на них доцільно визнавати: а) обставиною, що виключає кримінальну караність діяння, за наявності умов крайньої необхідності чи умов необхідної оборони (за таких умов воєнну необхідність теж слід розглядати з позиції крайньої необхідності чи необхідної оборони) або б) обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність, якщо доведено в судовому порядку перевищення меж крайньої необхідності чи необхідної оборони, передбачене кримінально-правовими нормами. І ці питання потребують окремого дослідження і можуть бути певним чином враховані при удосконаленні редакції ст. 438 КК, а також уточненні спеціальних обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, у Загальній частині КК України.

Порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК) визнані законодавцем кримінальним правопорушенням проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Це здійснено з урахуванням характеру, спрямованості і ситуаційних умов вчинюваного діяння, зокрема, зв'язку зі воєнним конфліктом. Безсумнівно, що це правопорушення є міжнародним злочином, і при подальшій підготовці до ратифікації Україною РС потрібно враховувати, що наслідком впровадження в законодавство України норм РС щодо воєнних злочинів необхідним буде: 1) фактично визнати право на ведення «правильних» війн; 2) посилення кримінальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України за певні види порушення законів і звичаїв війни (мародерство, найманство тощо), які відповідно до чинної редакції КК України не визнаються воєнними злочинами, а є військовими кримінальними правопорушеннями з менш суворим покаранням; 3) декриміналізувати

негрубі (несерйозні) порушення законів та звичаїв війни, передбачені ст. 438 КК України. Здається це є передчасним і потребує додаткових досліджень зі системним доктринальним підходом.

Висновки: Наведене дозволяє сформулювати положення для подальшого обговорення:

1. Відповідно до українського кримінального законодавства і з урахуванням ст. 8 РС МКС воєнним злочином на науковому кримінально-правовому рівні можна лише умовно визнавати порушення законів та звичаїв війни, передбачених ст. 438 КК України.

2. Потребує окремого вивчення доцільність змістовного поширення поняття воєнних злочинів, а також порушень законів і звичаїв війни, на всі випадки таких порушень, пов'язаних зі збройними конфліктами. Поширення розуміння поняття «війна» на збройні, а не воєнні, конфлікти, на думку авторки статті, є неприйнятним, бо не враховується визначальна властивість війни – наявність двостороння воєнної сили, а ворогом у таких випадках не можуть бути громадяни воюючої країни як учасники конфлікуючої сторони.

3. Воєнним злочином доцільно визнати суспільно небезпечне порушення заборони на ведення війни як воєнного конфлікту міжнародного характеру. І визначальною властивістю цього злочину є те, що порушується безпека людства як найвища цінність світової спільноти.

4. На рівні ООН чи інших міжнародних поважних інституцій необхідно знайти консенсус щодо термінологічної узгодженості в текстах низці міжнародних документів та прийняти рішення про заборону війн та збройних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Світова мапа війн. Де і за що сьогодні воює людство. *Експрессо*, 24 липня 2017. URL: https://espreso.tv/article/2017/07/24/khto_z_kym_i_za_scho_voyuye_sogodni_v_sviti (дата звернення: 25.07.2024).
2. Зубанський М.К. Поняття та склад воєнного злочину в контексті положень міжнародного кримінального права. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*. 2022. № 58. С. 47–56.
3. Шевчишена К.П. Сутність та зміст воєнних злочинів. *Право та державне управління*. 2022. № 4. С. 283–290. DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2022.4.40>.
4. Ємельяненко В.В. Воєнні злочини: поняття, особливості та співвідношення з військовими кримінальними правопорушеннями за Кримінальним кодексом України. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Право»* 2022. № 11(13). С. 123–136.
5. Поддубна М.В.. Воєнні злочини в кримінальному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Випуск 40. Т. 2. С. 98–101.
6. Репецький В.М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
7. IV Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 року / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222/print (дата звернення: 15.07.2024)
8. Женевської конвенції про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 15.07.2024)
9. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 15.07.2024).
10. Женевська конвенція про поведження з військовополоненими від 12.08.1949 року. / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 10.07.2024).
11. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 15.07.2024).
12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 року / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 15.07.2024).

13. Додатковий протокол II до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року (Протокол II) від 08.06.1977 року щодо збройного конфлікту неміжнародного характеру) / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 15.06.2024).
14. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду /Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 15.06.2024).
15. Ляшко А.М. Критерії визначення поняття «агресивна війна» у кримінальному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2023. Вип. 4. С. 213–217.
16. Про національну безпеку України: закон /Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 15.06.2024).